

Dames en heren,

Hoe mooi kan een middag zijn: er wordt een prachtig, hernieuwd boek gerepresenteerd in een geweldige ruimte, waar we naar zijn uitgeweken omdat de belangstelling voor deze bijeenkomst overweldigend was.

Er is belangstelling voor de geschiedenis van joden in Nederland, zoveel is duidelijk en dat is goed.

Mij is gevraagd iets te zeggen over economische en sociale aspecten van de geschiedenis van joden in Nederland, 'en daarmee als vanzelf ook de vraag naar integratie' zo luidde de opdracht. Dat doe ik graag. Ik heb mij daarbij vooral gericht op de hoofdstukken die de periode van 1750 tot 1940 beslaan. En ik heb gekeken naar de functie van een overzichtswerk als dit: het maakt de beginnende, geïnteresseerde lezer wegwijs, het laat de gevorderde lezer de stand van zaken in het vakgebied zien. Het geeft een overzicht van de nieuwste inzichten en geeft weer wat we wel en nog niet weten. Door dat laatste is het boek ook een bron van inspiratie.

Als ik in mijn praatje meld wat er allemaal nog zou kunnen gebeuren, is dat geen kritiek op het boek, dat is al goed en dik genoeg, maar een uitnodiging tot het doen van meer onderzoek!

Laat me eerst nog wat woorden van lof uiten: het is een prachtig, en voor een flink deel, nieuw boek geworden (met nieuwe hoofdstukken van Irene Zwiep en Bart Wallet), met grondig herschreven bestaande hoofdstukken en met een interessante inleiding van David Wertheim waarin de inzichten uit de recente historiografie aan de orde komen.

Van die nieuwe inzichten en aandachtspunten ik er een paar noemen

- De internationale joodse context (naast 'nationale' of misschien wel lokale loyaliteiten is er de internationale joodse solidariteit; de positie van joden in de koloniën, de invloed van de Haskala, de Franse Verlichting, de komst van de Oost-Europese en Duitse vluchtelingen.
- Maar er is ook de vraag: wat is er 'eigen' aan joodse geschiedenis in verschillende geografische contexten?
- David signaleert een 'geografische vervaging van grenzen', maar ook integratie van disciplines en noemt daarbij ook
- De 'economic turn in Jewish history'

Daar wil ik het wat verder met u over hebben, vooral ook omdat deze aanpak deels de hiervoor genoemde thema's van de internationale joodse context en de 'wat is nou eigen' aan de joodse geschiedenis combineert.

Wat is de 'economic turn' in Jewish history? Eigenlijk vooral een hernieuwde belangstelling voor de het economische deel van de joodse geschiedenis.

Na een decennialange taboe-achtige stilte over de vaak specifieke economische positie van joden, pleitte een aantal jaar geleden een groep historici voor een vernieuwde blik op de rol van economie in de joodse geschiedenis.

Die specifieke positie moest niet geweten worden aan allerlei essentialistische verklaringen, zoals die van Karl Marx die joden als de belichaming van het kapitalisme zag en Werner Sombart die een joodse 'aanleg' voor succes in handel en vooral geldzaken zag.

Geen moderne historicus wilde na de Tweede Wereldoorlog graag in die traditie staan. Maar er moest ook niet langer zo veel mogelijk ontkent worden dat joden vaak een specifieke economische positie hadden.

De groep historici die voor een 'economic turn' in de joodse geschiedenis pleiten, vonden dat de tijd rijp was voor een hernieuwde blik, en stellen vragen als:

- hoe specifiek was die economische positie van joden eigenlijk,
- wat blijft er over van die specificiteit als we de positie van joden vergelijken met die van andere groepen : andere minderheidsgroepen, andere migranten groepen etc.
- hoe kunnen we die specificiteit verklaren?
- hoe heeft die specifieke positie het beeld en het zelf-beeld van joden bepaald en:
- maar vooral ook:
- hoe beïnvloed die economische positie de overige aspecten van het joodse leven?

Economie kan een fundamenteel onderdeel zijn van de ontwikkeling van groepsidentiteit. Netwerken spelen daarbij een belangrijke rol, hoe werkten die precies? Interessante vraag daarbij is: Wat is precies joods als we kijken naar bijvoorbeeld joodse netwerken? (Sarah Stein heeft daar mooie dingen over gezegd in haar boek over srtruisvogelveren).

Wat is de relatie tussen economische positie en religiositeit: heel praktisch: koosjer vlees is duur, en niet-werken op zaterdag is soms lastig, wat heeft dat voor consequenties?

Wat is het verband tussen economische activiteiten aan de ene kant en familieverbanden en netwerken aan de andere?

Kortom, het gaat over economische activiteiten zelf (joden als producenten, handelaren consumenten van goederen en diensten)

het gaat om beeldvorming; zowel in joodse als in niet-joodse kring,

en het gaat om de verhouding tussen joden, cultuur (in de allerbreedste zin des woords) en economie zoals Gideon Reuveni in zijn inleiding op bundel *The Economy in Jewish History* (2011) stelt.

Een van de eersten die (zeker ook voor de geschiedenis van joden in de Republiek) baanbrekend onderzoek deed naar economische positie van joden is Jonathan Israël. Zijn boeken over de rol van Sefardische handelsnetwerken hebben veel betekend voor de hernieuwde belangstelling voor het economische deel van de joodse geschiedenis.¹ Israël's hoofdstuk in het boek waar het vandaag omdraait heet *De Republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750: demografie en economische activiteit* en is rijk aan informatie over de economische positie van joden; hoe die te verklaren valt en wat dat deed met beeld en zelf-beeld.

Voortbordurend op dit werk maar vooral ook nieuwe inzichten daaraan toevoegend is het werk van Francesca Trivellato, die met haar *The Familiarity of Strangers. The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period* (2009) laat zien dat de Sefardische netwerken lang niet altijd alleen maar uit Sefardim bestonden (een thema dat ook in het werk van Jessica Roitman centraal staat). Het laat ook zien dat vertrouwen binnen handelsnetwerk een belangrijk goed zijn, en dat zelfs binnen joodse families dat vertrouwen wel eens wordt geschonden en conflicten voor de rechtbank eindigen.

Een auteur die veel heeft gedaan om de economische positie van joden op een nieuwe manier te bekijken, en de man die de term 'economic turn' bedacht is Derek Penslar, die in 2001 *Shylock's children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe* schreef.

NB Voor wie geïnteresseerd is in de economic turn literatuur: de meeste titels vindt u in noot 20 op pagina 544 van het boek van vandaag!

Shylock's children beschrijft hoe joodse elites – vooral in Duitsland - de specifieke economische positie van hun gemeenschap zagen, hoe ze reageerden op negatieve reacties op deze positie door enerzijds tegengeschriften te schrijven maar ook door te proberen die positie te veranderen door middel van filantropie en sociale zorg.

Het ombuigen van de beroepenstructuur was daarbij een belangrijk instrument. In plaats van zich op handel te concentreren moesten joden productief worden en ambachten leren. (112 ff) Dit past in het algemene Verlichtings discours over regeneratie, verbetering: mensen moesten productieve, nuttige burgers worden.

De joodse theoretische verhandelingen over politieke economie en de concrete joodse sociale zorg op economisch terrein speelden volgens Penslar een belangrijke rol in de ontwikkeling van een seculiere joodse identiteit.

Jonathan Karp, ook een belangrijke economic turn auteur, laat in zijn *The Politics of Jewish Commerce. Economic Thought and Emancipation in Europe 1638-1848* (2008) juist zien hoe de positie van joden in de handel een rol speelde in de geschriften van zowel voor- als tegenstanders van joodse emancipatie.

De rol van het Verlichtingsdenken over economie en handel in zijn algemeenheid en de positie van joden in economie en handel in het bijzonder, vooral in relatie tot emancipatie, integratie en secularisatie is een belangrijk onderwerp dat in Nederland nog wel wat aandacht kan gebruiken.

Irene Zwiep's nieuwe hoofdstuk, in het boek van vandaag, *De Naties worden burgers. Joods leven in de Lage Landen in de schaduw van de Verlichting (1750-1814)* gaat vooral over de religieuze, mentale en culturele aspecten van de emancipatie van joden en de invloed van Franse Verlichting en Haskala daarop.

Het proefschrift van Tsila Rådecker, *Making Jews Dutch: Secular Discourse and Jewish Responses 1796–1848* laat zien dat de economische positie van joden ook een belangrijke rol speelde in de Verlichte debatten. Een deel van de strijd tussen de alte en de naye kille, de orthodoxie en de Verlichters, ging om armoede in de joodse gemeenschap en de kosten die gepaard gingen met het naleven van de religieuze wetten.

Zij laat daarmee zien dat het de Nederlandse joodse Verlichters niet om secularisering ging maar om een modernisering van het joodse bestuur die meer economische gelijkheid zou kunnen brengen en daarmee meer joodse religieuze zelfverwezenlijking.

Interessant is het theaterstuk *Arbeit und Fleiss* van de joodse verlichte theatermaker Jacob Hartog Dessauer dat Tsila citeert. Daarin worden twee ongehuwde zusters geportretteerd die consequent een kleermaker en een schoenmaker afwijzen omdat ze een handelaar willen als partner. De kleermaker reageert gepikeerd dat een ambachtsman net zoveel waard is als een handelaar en dat er zonder ambachtsmannen geen handel zou zijn. Uiteraard komen de twee zusters tot inkeer en kiezen de ambachtsmannen. (139).

Dit zegt ons iets over beeldvorming, maar er is veel meer te ontdekken. Niet alleen over de beeldvorming over joodse economische activiteiten tussen zeg 1750 en 1850 valt nog veel te ontdekken, ook de activiteiten zelf kennen we nog niet precies genoeg.

In het volgende hoofdstuk, ook een nieuw hoofdstuk, van Bart Wallet 'Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid'. De centralisatie en nationalisering van de Nederlandse joden (1814-1870) krijgen we meer vaste grond onder de voeten als het gaat om kennis over de economische activiteiten. Voor 1851 beschikken we dankzij het werk van Verdooner en een groep vrijwilligers over de beroepen van Amsterdamse joden zoals opgenomen in het bevolkingsregister. We zien een duidelijke oververtegenwoordiging in de handel en de diamantindustrie.

Peter Tammes heeft die data uitgebreid geanalyseerd en vergeleken en de beroepen onderverdeeld in verschillende klassen en dan blijken joden in Amsterdam oververtegenwoordigd in de op een na hoogste klasse van 'lower managers, professionals, clerks & salespeople'. Die handelaren zijn verkopers, winkeleigenaars, winkelbedienden etc. maar niet de veel verbeelde straatventers want die zijn bij de ongeschoolde arbeiders ingedeeld, waar joden overigens ook oververtegenwoordigd waren... Bij de geschoolde arbeiders vinden we even veel joden als niet-joden en bij de laag geschoolde arbeiders zijn joden onder vertegenwoordigd.

Bart Wallet (p. 250) noemt de joodse economische structuur hardnekkig, kleinhandel, diamantindustrie, geldhandel en de voedingssector, maar er is dus ook 'grotere handel'. Het is sowieso goed om de beroepsgroepen te differentiëren om zo precies mogelijk te weten wie wat deed. Sinds er in 1844 weer diamanten in Brazilië gevonden werden, was de diamantindustrie een goede sector om in te werken.

De vraag is dan ook: loont hardnekkigheid soms? Is de kennis, zijn de netwerken die vaak van vader op zoon en van moeder op dochter worden doorgegeven over een bepaald type beroep, niet zo nuttig dat je een voorsprong hebt op anderen? Padafhankelijkheid kan hier ook een positieve rol spelen.

Wallet geeft voorbeelden van 'oude joodse beroepssectoren' waaruit een deel van de vernieuwing van de economische structuur voortkwam: van marskramer tot textielwinkel en tot textiel industrie; van kosjere slaggers tot grote voedselconcerns en ook de ontwikkeling van joodse handelsbankiershuizen komt aan de orde. Bart signaleert ook een nieuwe sector waar joden werk in vonden: de wetenschap. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, zetten deze ontwikkelingen zich na 1870 voort.

Net als Penslar wijst ook Bart op het bestaan van initiatieven van zowel de overheid als joodse bestuurders om economische basis te verbreden en te hameren op ambachten: want ambachten betekenden productiviteit en productiviteit maakte nuttige burgers. Eind 18^e eeuw waren er al initiatieven Amsterdam en Den Haag, in de 19^e eeuw breidden deze zich uit naar andere steden, maar heel succesvol waren deze initiatieven niet.

Terecht laat Bart zien dat dit een initiatief van bovenaf was. In combinatie met wat we zojuist vaststelden, dat hardnekkigheid op den duur kan lonen, moeten we het succes van de joodse economische emancipatie niet aflezen aan het – in de ogen van de emancipatiemensen – tegenvallende aantal ambachtslieden, zoals in de traditionele historiografie vaak gebeurde.

Tot nu toe heb ik het vooral gehad over de invloed van de economische positie van joden, maar de sociale positie is minstens zo belangrijk en de laatste kan de eerste beïnvloeden. Sociale integratie, zeker op hoger niveau was een probleem in Nederland. Bart wijst terecht op sociale uitsluiting uit sociëteiten als Felix Meritis, en de Maatschappij tot Nut. Dit zijn ook de plekken waar je nieuwe netwerken kunt aanboren, nieuwe kennis kunt opdoen, kortom een

springplank tot integratie. Dit kan zeker ook verklaren waarom de joodse beroepsstructuur beperkt bleef. Om dit precies te weten moeten Netwerken beter onderzocht worden!

Terecht constateert Bart dat de sociaaleconomische integratie moeizamer was dan politiek-juridische. De verklaring daarvoor moet onder andere gezocht worden in die smalle beroepsstructuur, die in goede tijden tot welvaart kon leiden, maar in slechte tijden – die het lang waren – helaas niet. Daar kwam na 1848 en vooral na 1870 verandering in, door beter onderwijs, de ontwikkeling van de industrie en de algemene economische vooruitgang.

Deze komt aan de orde in het laatste hoofdstuk dat ik wil bespreken: het grondig herschreven hoofdstuk 7: van Hans Blom en Joel Cahen: Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)

De ontwikkelingen die Bart Wallet al constateerde voor de eerste helft van de negentiende eeuw zetten zich nu op grotere schaal voort. Winkels werden warenhuizen, de textielindustrie floreerde, net als de diamant- leer- en sigarenindustrie, de voedings- en genotsmiddelen industrie, en de bankwereld.

Er ontwikkelde zich een joodse middenklasse, o.a. van academici waaraan joodse vrouwen meer dan gemiddeld deelnamen. Er zijn joodse ondernemers in nieuwe niches zoals de filmindustrie. Er was sociale mobiliteit. Er was zeker sprake van integratie. Maar er bleef een hele duidelijke oververtegenwoordiging in bepaalde sectoren.

Het zou interessant zijn na te gaan wat daarbij een rol speelde: de padafhankelijkheid die ik net al noemde: er is ervaring, kennis, er zijn netwerken in die sectoren, het zijn sectoren waarin juist nu goed in te verdienen valt dus waarom veranderen? Het zou bijvoorbeeld interessant zijn na te gaan welke netwerken, ook internationaal en globaal, een rol speelden bij de schaalvergroting in de 'bestaande' joodse sectoren zoals de textiel en de diamant. Het zou ook interessant zijn op te weten welke netwerken een rol speelden bij de intrede in 'nieuwe' vakken zoals de wetenschap of de ambtenarij. Of heeft het ook te maken met uitsluiting? En heeft het misschien ook iets van doen met de status van sommige beroepen in joodse kring?

Kortom er is nog genoeg te doen en dit boek geeft ons een prachtige aanzet.

ⁱ European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750 (1985); Empires and Entrepreneurs: The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585–1713. 1990.